سیر تحول مفهوم شهروندی در برنامه‌درسی مطالعات اجتماعی دوره ابتدایی*

دکتر پروین احمدی[۱] دکتر افسانه نراقی‌زاده[۲] سما کشاورز دیزجینی[۳]

چکیده:

شهروندی مفهومی گسترده است که متضمن حقوق و مسئولیتهایی برای فرد در جامعه است. رشد و پویایی جامعه به وجود شهروندانی وابسته است که برای مشارکت در امور اجتماعی و سیاسی احساس تعهد کنند و از دانش و نگرش لازم در این زمینه برخوردار باشند. دروس گوناگون، به‌ویژه مطالعات اجتماعی، نقشی بسزا در این زمینه ایفا می‌کنند. این پژوهش سیر تحول مفهوم شهروندی در برنامه‌درسی مطالعات اجتماعی دوره ابتدایی را بررسی کرده است. روش پژوهش، توصیفی از نوع تحلیل محتوا و منابع مورد مطالعه، کتابهای مطالعات اجتماعی دوره ابتدایی از ابتدای دهه ۶۰ تا دهه ۹۰ (سال تحصیلی ۹۸-۱۳۹۷) بوده است. در این پژوهش از نمون‌برگ (چک‌لیست) مؤلفه‌های تربیت شهروندی در سه حیطهٔ دانش، مهارت و نگرش شهروندی و روش کمی (آنتروپی شانون) استفاده شده و واحد تحلیل صفحات (متون، پرسشها، تمرینها و تصاویر) بوده است. روایی نمون‌برگ را متخصصان تعیین کرده‌اند و یافته‌های پژوهش با توجه به بار اطلاعاتی به‌دست آمده از سه مؤلفه دانش، مهارت و نگرش نشان داد که مفهوم شهروندی در سالهای تحصیلی ۱۳۶۰ تا ۱۳۸۱ از کمترین ضریب اهمیت (۰/۳۱۸) برخوردار بوده، در سالهای تحصیلی ۱۳۸۱ تا ۱۳۹۲ و ۱۳۹۴ در جایگاه دوم اهمیت (۰/۳۲۶) قرار داشته و در سالهای تحصیلی ۱۳۹۲ (پایه سوم و چهارم ابتدایی) و ۱۳۹۴ (پایه پنجم ابتدایی) به بعد، بیشترین اهمیت (۰/۳۵۴) و توجه را به خود اختصاص داده است. سیر صعودی توجه به مفهوم شهروندی در برنامه‌درسی مطالعات اجتماعی نویدبخش توجه به جایگاه مهم آن در برنامه‌ریزی درسی است.

کلید واژگان: شهروندی، برنامه‌درسی، مطالعات اجتماعی، دوره ابتدایی

☑ تاریخ دریافت: ۹۸/۸/۵ ☑ تاریخ پذیرش: ۹۹/۷/۵

*این مقاله مستخرج از پایان‌نامه کارشناسی ارشد نویسنده سوم است.

۱. **نویسنده مسئول:** دانشیار گروه مدیریت و برنامه‌ریزی آموزشی، دانشکده علوم تربیتی و روانشناسی، دانشگاه الزهرا. ..... pahmadi@alzahra.ac.ir
۲. استادیار گروه مدیریت و برنامه‌ریزی آموزشی، دانشکده علوم تربیتی و روانشناسی، دانشگاه الزهرا. ..... anaraghi@alzahra.ac.ir
۳. دانش‌آموخته کارشناسی‌ارشد برنامه‌ریزی درسی، گروه مدیریت و برنامه‌ریزی آموزشی، دانشکده علوم تربیتی و روانشناسی، دانشگاه الزهرا. .....
sama.keshavarz71@gmail com

[Downloaded from qjoe.ir on 2026-11-17]
[DOR: 20.1001.1.10174133.1401.38.3.1.3]

مقدمه

آموزش و پرورش کارکردهای گوناگون دارد ازجمله انتقال فرهنگ، جامعه‌پذیرشدن افراد، گزینش و تخصیص نیروی انسانی، نظارت اجتماعی، یگانگی اجتماعی، نوآوری و تغییر، پرورش و رشد شخصی، سرمایه‌گذاری انسانی و پرورش سیاسی افراد (کلاه‌مال همدانی، ۱۳۹۰). دورکیم[1] معتقد است که جامعه هنگامی می‌تواند به حیات خود ادامه دهد که میان اعضای آن به میزان کافی همگونی وجود داشته باشد. تعلیـــم و تربیت از ابتدا همانندیهای مورد نیاز زندگی جمعی را در کودک تثبیت و از این راه، همگونی مذکور را تنفیذ و تقویت می‌کند (دورکیم، ۱۹۸۵؛ ترجمه کاردان، ۱۳۶۸).

دوران کودکی و نوجوانی زمانی بســـیار مناسب برای شکل‌گیری هویت مدنی است. مهم‌ترین دوره تحصیلی در تمام نظامهای آموزشـــی و پرورشـــی جهان، دوره ابتدایی است، چرا که شالوده شخصیتی و فکری افراد در این دوره پایه‌ریزی می‌شـــود (روشن‌قیاس، ســـاداتی، قاسمیان و ایزدپناه، ۱۳۹۶). اگر بخواهیـــم کودکانی فعال برای چالشـــهای این عصر و آینده تربیت کنیم، بایـــد مهارتهایی ویژه به آنها بیاموزیم تا براســـاس آنها بتوانند بر زندگی و یادگیری خود مســـلط شوند. آنان به دانشی نیاز دارند که خود، آنها را تولید و بازتولید کرده باشند. شالوده فکری کودکان، باید از همان سالهای نخست زندگی‌شان پی‌ریزی شـــود (ماهروزاده و رمضان‌پـــور، ۱۳۹۰). در ضمن، مطالعات اجتماعی با مردم، جهان مجاور و اوضاع زندگی آنها و مناسباتشـــان ســـر و کار دارد. اهمیت جهان مجاور و شـــرایط زندگی بر روی فکر، شـــناخت خود، کیفیت زندگی و اعتقاد به آینده، جنبه‌های اصلی مطالعات اجتماعی‌اند. جنبه دیگر آن فعالیت انسان و توسعه فرهنگی او طی گذشت زمان به‌منزلهٔ یک موجود سیاسی، اقتصادی، فرهنگی و نیز به‌مثابهٔ یک استفاده‌کننده از منابع و یک موجود انسانی در میان سایر انسانهاست (گوازی، ۱۳۸۷). اگر چه برنامه‌های درســـی و مواد درســـی گوناگون به تحقق‌پذیری تربیت اجتماعی و شهروندی کمک می‌کننـــد، اما درس مطالعات اجتماعی رســـالتی ویژه برای محقق کردن این هـــدف دارد. در راهنمای برنامه‌درســـی مطالعات اجتماعی (۱۳۸۵) آمده است: آنچه زمینه توجه به تربیت شهروندی در مدارس کشـــور ایران را بیشتر توجیه می‌کند، جهت‌گیری سند چشم‌انداز بیست‌ســـاله و برنامه چهارم توسعه کشور است که در آن به هدف توسعه پایدار دانایی- محور و دستیابی به جایگاه اول اقتصادی، علمی و فناوری منطقه با حفظ هویت و ارزشـــهای انقلابی- اسلامی و تعامل سازنده در روابط بین‌المللی تأکید شده اســـت. با توجه به پژوهشهای انجام‌شده، تربیت شهروندی در برنامه‌ریزی درسی در سطح چندان مطلوبی قرار ندارد. همچنین، پژوهشهای انجام‌شده در زمینه برنامه‌درسی مطالعات اجتماعی بسیار اندک و انگشت‌شمار است (سازمان پژوهش و برنامه‌ریزی آموزشی، ۱۳۸۵).

شهروندی دارای چندین معنای بالقوه است: از وضعیت حقوقی افراد در یک کشور را دربرمی‌گیرد تا جایگاه مدنی، سیاسی یا اجتماعی آنها در یک جامعه و مجموعه رفتارهایی که نمایانگر ایده‌آل خاصی از

1. Durkheim

[Downloaded from qjoe.ir on 2026-11-17]

[DOR: 20.1001.1.10174133.1401.38.3.1.3]

فضیلت مدنی است. از این‌رو، آموزش شهروندی مفهومی به‌همان اندازه گسترده است (لوینسن[1]، ۲۰۱۴). آموزش واقعی شهروندی شامل آموزش و یادگیری در زمینهٔ مسئولیت اجتماعی و اخلاقی، درگیری در جامعه و سواد سیاسی است (سیگاکه[2]، ۲۰۱۱). تربیت شهروندان مسئول و آگاه یکی از بنیادی‌ترین رسالتهای نظام آموزشی در کشورهای گوناگون است. هر کشور در قالب آموزش رسمی و غیررسمی، وظیفه آماده کردن شهروندان را برای ورود به زندگی اجتماعی، اقتصادی، سیاسی و فرهنگی دارد که در قالب آموزش مستقیم شهروندی از طریق گنجاندن عنوان درسی به همین نام یا در قالب آموزش دروس مختلف انجام می‌پذیرد (جمالی تازه‌کند، طالب‌زاده‌نوبریان و ابوالقاسمی،۱۳۹۲). از آنجایی که جهان معاصر شتابان در حال تغییر و انفجار دانش و اطلاعات گریزناپذیر است، باید مفاهیمی که در برنامه‌درسی مطالعات اجتماعی قرار می‌گیرند روزآمد و متناسب با سن و شرایط فراگیران باشند تا بتوانند با آموزشی که دریافت می‌کنند، آن را در زندگی خود به‌کار بندند. اگر محتوا، مفاهیم و مؤلفه‌های به‌کارگرفته در برنامه‌درسی همانهایی باشند که سالها پیش و برای شرایط آن زمان تنظیم شده بودند، ما با زیان و اشتباه بزرگی روبه‌رو خواهیم بود، چرا که تربیت شهروندی محصول نهایی یا نتیجه یک برنامه آموزشی برای زمان و مکان معین نیست بلکه مبتنی بر فرایند یادگیری مادام‌العمر و شامل توسعه و تکامل همه‌جانبه فرد است (عزیزی، مختاری و لیاقتدار، ۱۳۹۳). آموزش شهروندی را می‌توان به‌مثابه ابزاری برای حفظ وضع موجود به‌کار بست، همچنین می‌توان به‌منظور توانمند کردن افراد و گروهها برای مبارزه برای رهایی به‌کار بست (شوگرنسکی و مایرز[3]، ۲۰۰۳).

کتاب «سیاست» ارسطو نخستین تلاش نظام‌مند برای طرح یک نظریه در مورد شهروندی است، درحالی‌که اولین تجلی نهادی تجربه شهروندی در دولت در شهرهای یونان به‌ویژه در آتن از قرن پنجم تا قرن چهارم قبل از میلاد یافت شده است (فالکس[4]، ۲۰۰۰؛ ترجمه دلفروز، ۱۳۸۱). شهروندی مدرن در پیامد انقلابهای دموکراتیک قرن ۱۸و ۱۹ اروپا و آمریکا پدیدآمده و از آنجا به سایر نقاط تعمیم یافته است، ضمن اینکه این فرایند تحت‌تأثیر ممیزات محیط فرهنگی کشور پذیرنده ایده شهروندی نیز قرار گرفته است (دیلم‌صالحی، ۱۳۹۳). به‌عبارت‌دیگر، شهروندی بخشی از تعهدات اعضای جامعه را تعریف می‌کند. با این حال، باتوجه به دیدگاه نظری خود، ماهیت و دامنه این تعهدات تغییر خواهد کرد. بر این اساس، شهروندی مجموعه‌ای از انتظارات در مورد حقوق متقابل افراد را به‌سبب عضویت آنها در یک جامعه به ارمغان می‌آورد (کیویستو و فایست[5]، ۲۰۰۷). کنیون[6](۲۰۱۹) معتقد است که ایده‌های شهروندی شامل موقعیتهایی است که منعکس‌کننده طیفی از باورها در مورد دولت و طبیعت انسانی

1. Levinson
2. Sigauke
3. Schugurensky & Myers
4. Faulks
5. Kivisto & Faist
6. Kenyon

[Downloaded from qjoe.ir on 2026-11-17]
[DOR: 20.1001.1.10174133.1401.38.3.1.3]

اســـت. این موقعیتها و باورها، هر دو آگاهانه‌اند و آنهایی که ظاهراً پنهان‌اند، نقشـــی مهم دارند در اینکه معلمان پیش از خدمت امیدوارند تا به معلمان مطالعات اجتماعی تبدیل شوند و آنچه را در نظر دارند به دانش‌آموزان آینده خود آموزش دهند.

ماهیت پیچیده و بحث‌برانگیز مفهوم تربیت شهروندی موجب ارائه برداشتها و تعابیر گوناگون از آن شده است. در ادبیات شهروندی از اصطلاحات متفاوت همچون تربیت برای شهروندی[1]، آموزش درباره شهروندی[2]، تربیت برای شهروندی دموکراتیک[3] و تربیت مدنی[4]، برای اشاره به مفهوم تربیت شهروندی استفاده شده‌است (جمالی‌تازه‌کند و همکاران، ۱۳۹۲). شوگرنسکی و مایرز (۲۰۰۳) معتقدند آموزش شـــهروندی زمینه‌ای وسیع است که طیفی گســـترده از دیدگاههای فلسفی، سیاسی و ایدئولوژیک و رویکردهای آموزشی، اهداف و شیوه‌های آموزشی را شامل می‌شود. در سطح انتزاعی گفتمان، یک‌توافق کلی وجود دارد که هدف اصلی آموزش شهروندی، توسعه شهروندان دموکراتیک خوب است. از لحاظ اجرایی، که شامل سیاســـتهای آموزشی، توسعه برنامه‌درسی و استراتژیهای آموزشی است، این هدف به روشـــهای گوناگون بیان می‌شود. در واقع، مانند سایر زمینه‌های آموزشی، آموزش شهروندی دارای جهت‌گیریهای محافظه‌کارانه[5] و پیشـــرفت‌گرا یا مترقی[6] است. آموزش شهروندی را می‌توان به عنوان ابزاری برای حفظ وضعیت موجود و همچنین برای توانمندســـازی افـــراد و گروهها برای مبارزه برای رهایی به‌کار بست. به تعبیر تورنیه[7]، منظور از آموزش شهروندی عبارت است از فرایند انتقال دانشها، ارزشها و نگرشهای لازم برای مشارکت و ثبات سیاسی جامعه از نسلی به نسل دیگر. این انتقال شامل موارد گوناگون مانند آگاهی از تاریخ و ســـاختار نهادهای سیاســـی، احساس وفاداری به ملت، نگرش مثبت نسبت به اقتدار سیاسی، باور به ارزشهای بنیادی، علاقه به مشارکت سیاسی و کسب مهارتهای لازم برای فهم سیاستهای عمومی و نظارت بر آنها می‌شود (فزونی‌شره‌جینی، پیری و اسدیان، ۱۳۹۵). در سالهای ۱۹۹۴ تا ۲۰۰۲، انجمن بین‌المللی ارزشیابی پیشرفت تحصیلی پژوهشی تطبیقی با عنوان «مطالعه آموزش شـــهروندی» در ۲۸ کشور جهان انجام داد. محققان این پژوهش در پایان بررسیهای خویش، یک شـــیوهٔ معتبر برای مفهومی کردن یکسان رویکردهای آموزش شهروندی برمبنای اهداف و مقاصد در نظر گرفته شـــده برای این‌گونه آموزشـــها ارائه کرده‌اند که شـــامل ســـه هدف کلی است: ۱. آموزش دربارهٔ شهروندی؛ ۲. آموزش از طریق شهروندی؛ و ۳. آموزش به‌منظور شهروندی.

آموزش دربارهٔ شـــهروندی بر آماده کردن دانش‌آموزان و افراد از نظر دانش کافی و درک تاریخ ملی

1. Education for citizenship
2. Education about citizenship
3. Education for democratic citizenship
4. Civic education
5. Conservative
6. Progressive
7. Turnie

[Downloaded from qjoe.ir on 2026-11-17]
[DOR: 20.1001.1.10174133.1401.38.3.1.3]

و ســـاختارهای زندگی سیاســـی و مدنی متمرکز است. آموزش از طریق شـــهروندی مستلزم یادگیری دانش‌آموزان و افراد از طریق انجام دادن فعالیتهای کاملاً فعال تجربه‌های مشارکتی در مدرسه یا جامعهٔ محلی و فراتر از آن اســـت. ایـــن یادگیری عصر دانش را تقویت می‌کند. آموزش به‌منظور شـــهروندی، جدا از اینکه دو رویهٔ مذکور را دربر دارد، افراد و دانش‌آموزان را به یک ســـری ابزارها (شـــامل دانش و درک مهارتها و نگرشـــها) مجهز می‌کند و آنها را قادر می‌سازد تا مشارکتی فعالانه و معقول در نقشها و مسئولیتهایی داشته باشند که در زندگی بزرگسالی با آن روبه‌رو خواهند شد. این رویه، آموزش شهروندی را با کل تجربهٔ آموزش دانش‌آموزان پیوند می‌دهد (آقازاده، ۱۳۸۵). در حال حاضر بسیاری از نظامهای آموزشی در پی ارائهٔ دانش، مهارتها و نگرشهای موردنیاز به‌منظور آماده‌سازی فراگیرندگان برای مواجهه با مسائل و چالشهای زندگی آینده آنان هستند و با استفاده از سیاستهای راهبردی گوناگون، امکان رشد و گســـترش مبانی آموزش مداوم را دنبال می‌کنند (کشاورز، امین‌بیدختی و محمدی‌فر، ۱۳۹۷). اساساً تربیت شهروندی را می‌توان در سه بعد «دانش»، «نگرش» و «مهارت» مورد بحث قرارداد.

پژوهش سلیمی(۱۳۹۸) با عنوان «مطالعه چگونگی آموزش شهروندی در برنامهٔ درسی: سنتزپژوهی مطالعات انجام‌شـــده در دو دههٔ اخیر» نشـــان داد که آموزش شهروندی در برخی از کشورها، مبتنی بر بیان ارزشهای فرهنگی جزیی و قوانین ملی و در برخی دیگر حالت خنثی نسبت به ارزشها داشته است. همچنین، آموزش شهروندی در برنامه درسی از سه لایه تشکیل می‌شود که عبارت‌اند از: آموزش در مورد شهروندی، آموزش از طریق شهروندی و آموزش برای شهروندی.

سبحانی‌نژاد، نجفی و جعفری‌هرندی(۱۳۹۷) در پژوهش «تحلیل جایگاه مؤلفه‌های اساسی آموزش شـــهروندی در محتوای کتابهای درســـی مطالعات اجتماعی دوره ابتدایی» پنج مؤلفه اساسی آموزش شـــهروندی شامل مشـــارکت فعال، مســـئولیت‌پذیری و تعهد، انتقادگری و انتقادپذیری، قانونمداری و وطن‌پرستی را شناسایی و نشان دادند که مسئولیت‌پذیری و تعهد بیشترین بار اطلاعاتی و وطن‌پرستی کمترین بار اطلاعاتی را در کتابها داشته‌اند.

حاضری و خلیلی (۱۳۹۳) در پژوهشـــی با عنوان «بررسی آموزش شهروندی در برنامه‌درسی آشکار نهاد آموزش رســـمی ایران»، به بررسی اینکه آموزش شـــهروندی در کتابهای درسی بر چه موضوعاتی تمرکز دارد، پرداخته‌اند. نتایج نشان داده است که رویکرد تکلیف- محور ۵۷/۵۶ درصد و رویکرد حقوق- محور۱۹/۲۱ درصد از محتوای کتب درســـی را به خود اختصاص داده‌اند. همچنین، ســـهم شهروندی زیست‌محیطی ۹/۰۹ درصد، شهروندی جنســـیتی ۵۱/۱ درصد و شهروندی چندفرهنگی ۵۴/۴ درصد است.

قلتاش، صالحی و مرادی (۱۳۹۰) پژوهشـــی با عنوان «تجارب‌زیســـته متخصصان علوم تربیتی از برنامه‌درســـی تربیت شـــهروندی فعال برای دوره راهنمایی تحصیلی» را با هدف سنجش تجارب‌زیسته متخصصان علوم تربیتی از برنامه‌درســـی تربیت شـــهروند فعال برای دوره تحصیلی راهنمایی در کشور

[Downloaded from qjoe.ir on 2026-11-17]
[DOR: 20.1001.1.10174133.1401.38.3.1.3]

ایران، انجام داده‌اند. از مهم‌ترین یافته‌های این پژوهش، تدوین چارچوب برنامه درسی شهروندی فعال با استفاده از مدل کلایزی است که حداقل چهار عنصر اهداف، محتوا، روش تدریس و شیوه‌های ارزشیابی برنامه‌درسی تربیت شهروندی فعال برای دوره تحصیلی راهنمایی را پوشش می‌دهد.

وود، تایلور، اتکینز و جانستون[1] (۲۰۱۸) در پژوهشی با عنوان «آموزش برای شهروندی فعال: یادگیری از طریق حوزه‌های عاطفی و شناختی برای تعامل عمیق‌تر دموکراتیک»، به بررسی روشهای آموزشی معلمان در هنگام اجرای برنامه‌درسی شهروندی فعال در نیوزلند پرداخته‌اند. آنان نشان دادند که یادگیری شهروندی از طریق دو حوزه عاطفی و شناختی می‌تواند فرصتی عمیق‌تر برای دانش‌آموزان فراهم کند تا تجربه‌های دموکراتیک انتقادی و تحول‌آمیز را تجربه کنند.

هارشمن[2] (۲۰۱۸) در پژوهشی با عنوان «توسعه شهروندی جهانی از طریق سواد رسانه‌ای انتقادی در مطالعات اجتماعی» بیان می‌کند که با توجه به اینکه، همواره در معرض اطلاعاتی هستیم که از طریق رسانه‌های جمعی به ما داده می‌شود، مربیان جهان وظیفه دارند تا با دانش‌آموزان در فعالیتهای یادگیری درگیر شوند تا به آنها در توسعه مجموعه مهارتهایی که شامل تفکر جهانی و سواد رسانه‌ای انتقادی است، کمک کنند.

ضرورت و اهمیت و هدف پژوهش حاضر، تحلیل کتابهای مطالعات اجتماعی دوره ابتدایی، در سه دهه از بُعد توجه به مفهوم شهروندی است تا به‌عنوان یک پژوهش معتبر به مسئولان و برنامه‌ریزان آموزش و پرورش، مؤلفان کتابهای درسی، معلمان و پژوهشگران این حوزه در دوره ابتدایی، آگاهی‌رسانی شود تا با توجه به مباحث مطرح‌شده در پژوهش، در بازنگری کتابهای مطالعات اجتماعی دوره ابتدایی از آنها استفاده کنند و کتابها را بهبود بخشند. از این‌رو پژوهش حاضر برای بررسی سیر تحول مفهوم شهروندی و جایگاهی که آموزش شهروندی در برنامه‌درسی مطالعات اجتماعی دوره ابتدایی داشته، صورت گرفته است.

روش پژوهش

پژوهش حاضر از لحاظ هدف، کاربردی است و در آن از روش تحلیل محتوای کمی (آنتروپی شانون) استفاده شده و واحد تحلیل صفحات (متن، تصاویر، فعالیت) بوده است. جامعه آماری پژوهش کتابهای مطالعات اجتماعی دوره ابتدایی از سال ۱۳۶۰ تا جدیدترین چاپ این کتاب در سال تحصیلی ۹۸-۱۳۹۷، تحت‌عنوان مطالعات اجتماعی است. به‌دلیل محدود بودن منابع مورد مطالعه از نمونه‌گیری صرف‌نظر شده و تنها بررسی کتابهای مطالعات اجتماعی که تغییرات چاپی داشتند در دستور کار قرار گرفته است. با توجه به بررسیهای انجام‌شده در زمینهٔ تغییرات کتابها، از سال ۱۳۶۰ تاکنون تغییرات در

1. Wood, Taylor, Atkins & Johnston
2. Harshman

[Downloaded from qjoe.ir on 2026-11-17]
[DOR: 20.1001.1.10174133.1401.38.3.1.3]

سه‌نوبت اتفاق افتاده است. یعنی از سال ۱۳۶۰ تا سال ۱۳۸۱ محتوا ثابت بوده و از سال تحصیلی ۱۳۸۱ تغییرات صورت گرفته است. نوبت سوم تغییرات در پایه پنجم سال تحصیلی ۹۵-۱۳۹۴ و برای پایه‌های سوم و چهارم سال تحصیلی ۹۳-۱۳۹۲ بوده است. ابزار گردآوری پژوهش نمون‌برگ مؤلفه‌های تربیت شهروندی (جمالی‌تازه‌کند و همکاران، ۱۳۹۲) بوده که اساتید برجسته علوم تربیتی آن را مورد تأیید قرار داده‌اند و روایی و پایایی آن به‌دست آمده است. همچنین، مورد تأیید اساتید راهنما و مشاور قرار گرفته است. برای تجزیه و تحلیل یافته‌ها از روش آنتروپی شانون استفاده شده است.

جدول ۱. مؤلفه‌ها و شاخصهای تربیت شهروندی (جمالی‌تازه‌کند و همکاران،۱۳۹۲)

مؤلفه	شاخصها	منابع
دانش ویژه شهروندی	**قوانین و مقررات (قانون اساسی، قوانین اجتماعی و ...)**	علیخانی (۱۳۸۲)، دیباواجاری (۱۳۸۲)، العاضی و کیودو[1] (۲۰۰۸)، ژورنل[2] (۲۰۱۰)، شرفی و طاهرپور (۱۳۸۷)
	عوامل مخرب و آسیب‌رسان محیط‌زیست	علیخانی (۱۳۸۲)، لستر[3] و همکاران (۲۰۰۲)
	اهمیت رسانه‌ها در جامعه	ژورنل (۲۰۱۰)، ترنر و بیکر[4] (۲۰۰۱)، شرفی و طاهرپور (۱۳۸۷)
	دانش مربوط به نظام انتخاباتی کشور	ترنر و بیکر (۲۰۰۰)، لستر و همکاران (۲۰۰۲)، العاضی و کیودو (۲۰۰۸)، آبوویتز و هارنیش[5] (۲۰۰۶)
	وظایف دولت و مجلس	دیباواجاری (۱۳۸۲)، ترنر و بیکر (۲۰۰۰)، ژورنل (۲۰۱۰)
	وابستگی متقابل جهانی و مسائل آن	سیف‌نراقی و همکاران (۱۳۸۸)، ترنر و بیکر (۲۰۰۰)، ژورنل (۲۰۱۰)
	اشکال مختلف حکومت	پرایر[6] (۲۰۰۱)، مک‌دونالد[7] (۱۹۹۹)، سیف‌نراقی و همکاران (۱۳۸۸)، ژورنل (۲۰۱۰)
	حقوق و وظایف شهروندی	بنکس[8] (۲۰۰۸)، سیف‌نراقی و همکاران(۱۳۸۸)، آبوویتز و هارنیش (۲۰۰۶)، ژورنل (۲۰۱۰)
	نقش و اهمیت خانواده	علیخانی (۱۳۸۲)، دیباواجاری (۱۳۸۲)، لطف‌آبادی (۱۳۸۵)
	نقش سازمان ملل و سازمانهای منطقه‌ای	سیف‌نراقی و همکاران (۱۳۸۸)، ترنر و بیکر (۲۰۰۰)، مک‌دونالد (۱۹۹۹)، ژورنل(۲۰۱۰)

1. Alaazi & Chiodo
2. Journell
3. Leicester
4. Turner & Baker
5. Abowitz & Harnish
6. Prior
7. MacDonald
8. Banks

[Downloaded from qjoe.ir on 2026-11-17]
[DOR: 20.1001.1.10174133.1401.38.3.1.3]

جدول ۱. (ادامه)

مؤلفه	شاخصها	منابع
مهارت ویژه شهروندی	**توانایی انتخاب و تصمیم‌گیری**	ترنر و بیکر (۲۰۰۰)، سیف‌نراقی و همکاران (۱۳۸۸)، دیباواجاری (۱۳۸۲)، پرایر (۲۰۰۱)
	حل مسأله	نوین‌چهل (۱۳۸۶)، خسروی (۱۳۸۶)، نوری و محمدخانی(۱۳۷۷)، عابدینی(۱۳۸۷)
	استفاده درست از امکانات شهری	سیف‌نراقی و همکاران (۱۳۸۸)، علیخانی (۱۳۸۲)
	مسئولیت‌پذیری فردی و اجتماعی	سیف‌نراقی و همکاران (۱۳۸۸)، دیباواجاری (۱۳۸۲)، آبوویتز و هارنیش (۲۰۰۶)، ترنر و بیکر (۲۰۰۰)، پرایر (۲۰۰۱)
	برقراری ارتباط	نوین‌چهل (۱۳۸۶)، خسروی (۱۳۸۶)، نوری و محمدخانی (۱۳۷۷)، عابدینی (۱۳۸۷)
	خودآگاهی	نوین‌چهل (۱۳۸۶)، خسروی (۱۳۸۶)، نوری و محمدخانی (۱۳۷۷)، عابدینی (۱۳۸۷)
	ارزیابی نقادانه مسائل	ترنر و بیکر (۲۰۰۰)، دیباواجرای (۱۳۸۲)، سیف‌نراقی و همکاران (۱۳۸۸)
	رعایت بهداشت فردی و اجتماعی	علیخانی (۱۳۸۲)، لطف‌آبادی (۱۳۸۵)، سیف‌نراقی و همکاران (۱۳۸۸)
	توانایی گفت‌وگو و دیالوگ	علیخانی (۱۳۸۲)، فرمهینی‌فراهانی(۱۳۸۴)
	همدلی	نوین‌چهل (۱۳۸۶)، خسروی (۱۳۸۶)، نوری و محمدخانی (۱۳۷۷)، عابدینی (۱۳۸۷)
نگرش ویژه شهروندی	**تنوع و تکثر (دیدگاه، سلایق، مذاهب و...)**	ترنر و بیکر (۲۰۰۰)، سیف‌نراقی و همکاران (۱۳۸۸)، دیباواجاری (۱۳۸۲)
	حس وطن‌دوستی	مک‌دونالد (۱۹۹۹)، دیباواجاری (۱۳۸۲)، پرایر (۲۰۰۱)، ژورنل (۲۰۱۰)
	قدرشناسی نسبت به میراث فرهنگی کشور خود و سایر کشورها	ترنر و بیکر (۲۰۰۰)، علیخانی (۱۳۸۲)، دیباواجاری (۱۳۸۲)
	روحیه عدالت‌خواهی	ترنر و بیکر (۲۰۰۰)، دیباواجاری (۱۳۸۲)، فرمهینی‌فراهانی (۱۳۸۴)
	احترام به حقوق دیگران	بنکس (۲۰۰۸)، لستر و همکاران (۲۰۰۲)، فرمهینی‌فراهانی (۱۳۸۴)
	روحیه انتقادگری و انتقادپذیری	سیف‌نراقی و همکاران (۱۳۸۸)، دیباواجاری (۱۳۸۲)، آبوویتز و هارنیش (۲۰۰۶)
	تعاون و همکاری	فرمهینی‌فراهانی (۱۳۸۴)، یونسکو (۱۹۹۹)، لطف‌آبادی (۱۳۸۵)، سیف‌نراقی و همکاران (۱۳۸۸)
	علاقه‌مندی به صلح و پیشرفت جهانی	سیف‌نراقی و همکاران (۱۳۸۸)، بنکس (۲۰۰۸)، ژورنل (۲۰۱۰)، ترنر و بیکر (۲۰۰۰)

[Downloaded from qjoe.ir on 2026-11-17]
[DOR: 20.1001.1.10174133.1401.38.3.1.3]

یافته‌های پژوهش

بررسی کتابهای مطالعات اجتماعی دهه ۶۰ تا دهه ۸۰

مؤلفه‌های شمارش‌شـــده سال تحصیلی ۶۴-۱۳۶۳ در سه پایه تحصیلی سوم، چهارم و پنجم، مجموعاً ۵۸۳ واحد اســـت. یعنی، ۴۹ واحد به قوانین و مقررات، ۸ واحد به عوامل مخل و آسیب‌رسان محیط‌زیست، ۵ واحد به اهمیت رسانه‌ها در جامعه، صفر واحد به دانش مربوط به نظام انتخاباتی کشور، ۴۴ واحد به وظایف دولت و مجلس، ۲۵ واحد به وابســـتگی متقابل جهانی و مســـائل آن، ۵۳ واحد به اشکال مختلف حکومت، ۲۸ واحد به حقوق و وظایف شهروندی، ۱۷ واحد به نقش و اهمیت خانواده، ۴ واحد به نقش سازمان ملل و سازمانهای منطقه‌ای و بین‌المللی، ۲ واحد به توانایی انتخاب و تصمیم‌گیری، ۶ واحد به حل مسأله، صفر واحد به اســـتفاده درست از امکانات شهری، ۲۰ واحد به مسئولیت‌پذیری، ۶ واحد به مهارتهای مربوط به برقراری ارتباط، ۳ واحد به خودآگاهی، ۱۲ واحد به ارزیابی نقادانه مسائل، ۷ واحد به رعایت بهداشت فردی و عمومی، صفر واحد به توانایی گفت‌وگو و دیالوگ، ۲۲ واحد به مهارت مربوط به همدلی، ۱۰۱ واحد به پذیرش تنوع و تکثر، ۴۴ واحد به حس وطن‌پرستی، ۲۹ واحد به قدرشناسی از میراث فرهنگی کشور خود و سایر کشورها، ۲۶ واحد به روحیه عدالت‌خواهی، ۵ واحد به احترام به حقوق دیگران، ۳ واحد به انتقادگری و انتقادپذیری، ۵۶ واحد به تعاون و همکاری و ۸ واحد به علاقه‌مندی به صلح و پیشرفت جهانی، توجه داشته‌اند. بیشترین فراوانی در سه بخش دانشی، مهارتی و نگرشی، متعلق به بخش نگرشی با ۲۷۲ فراوانی است و در درجه دوم اهمیت بخش دانشی با ۲۳۳ فراوانی قرار دارد و به بخش مهارتی، کمترین فراوانی یعنی ۷۸ واحد تعلق می‌گیرد.

جدول ۲. داده‌های بهنجارشده دانش، مهارت و نگرش ویژه شهروندی

مؤلفه	شاخصها	پایه سوم ابتدایی	پایه چهارم ابتدایی	پایه پنجم ابتدایی
دانش ویژه شهروندی	قوانین و مقررات (قانون اساسی، قوانین اجتماعی و ...)	۰/۶۸	۰/۱۸	۰/۱۴
	عوامل مخرب و آسیب‌رسان محیط‌زیست	۰/۶۳	۰/۳۷	۰
	اهمیت رسانه‌ها در جامعه	۰/۶۰	۰	۰/۴۰
	دانش مربوط به نظام انتخاباتی کشور	۰	۰	۰
	وظایف دولت و مجلس	۰	۰/۳۶	۰/۶۴
	وابستگی متقابل جهانی و مسائل آن	۰/۱۶	۰/۲۴	۰
	اشکال مختلف حکومت	۰/۰۴	۰/۵۳	۰/۴۳
	حقوق و وظایف شهروندی	۰/۱۱	۰/۴۶	۰/۴۳

[Downloaded from qjoe.ir on 2026-11-17]
[DOR: 20.1001.1.10174133.1401.38.3.1.3]

جدول ۲. (ادامه)

مؤلفه	شاخصها	پایه سوم ابتدایی	پایه چهارم ابتدایی	پایه پنجم ابتدایی
	نقش و اهمیت خانواده	۰/۵۳	۰/۴۷	۰
	نقش سازمان ملل و سازمانهای منطقه‌ای	۰	۱	۰
مهارت ویژه شهروندی	توانایی انتخاب و تصمیم‌گیری	۰/۵۰	۰	۰/۵۰
	حل مسأله	۰/۱۷	۰/۵۰	۰/۳۳
	استفاده درست از امکانات شهری	۰	۰	۰
	مسئولیت‌پذیری	۰/۳۵	۰/۵۵	۰/۱۰
	مهارت مربوط به برقراری ارتباط	۰/۳۳	۰/۶۷	۰
	خودآگاهی	۰	۰/۶۷	۰/۳۳
	ارزیابی نقادانه مسائل	۰/۷۲	۰/۱۴	۰/۱۴
	رعایت بهداشت فردی و عمومی	۰/۴۳	۰/۱۴	۰/۴۳
	توانایی گفت‌وگو و دیالوگ	۰	۰	۰
	مهارت مربوط به همدلی	۰/۲۷	۰/۵۵	۰/۱۸
نگرش ویژه شهروندی	پذیرش تنوع و تکثر	۰/۱۵	۰/۱۶	۰/۶۹
	حس وطن‌پرستی	۰/۴۳	۰/۲۵	۰/۳۲
	قدرشناسی از میراث فرهنگی	۰/۱۲	۰/۴۲	۰/۴۶
	روحیه عدالت‌خواهی	۰/۲۰	۰/۴۰	۰/۴۰
	احترام به حقوق دیگران	۰/۴۴	۰/۳۱	۰/۲۵
	انتقادگری و انتقادپذیری	۰	۰	۱
	تعاون و همکاری	۰/۲۰	۰/۲۲	۰/۵۸
	علاقه‌مندی به صلح و پیشرفت جهانی	۰	۰/۳۷	۰/۶۳

[Downloaded from qjoe.ir on 2026-11-17]
[DOR: 20.1001.1.10174133.1401.38.3.1.3]

جدول ۳. مقدار بار اطلاعاتی و ضریب اهمیت خرده‌مؤلفه‌های دانش، مهارت و نگرش شهروندی (از جدول شماره۲)

مؤلفه	شاخصها	مقدار بار اطلاعاتی (Ej)	ضریب اهمیت (Wj)
دانش ویژه شهروندی	قوانین و مقررات(قانون اساسی، قوانین اجتماعی و ...)	۰/۷۶	۰/۱۳۵
	عوامل مخرب و آسیب‌رسان محیط‌زیست	۰/۵۹	۰/۱۰۴
	اهمیت رسانه‌ها در جامعه	۰/۶۰	۰/۱۰۶
	دانش مربوط به نظام انتخاباتی کشور	۰	۰
	وظایف دولت و مجلس	۰/۵۹	۰/۱۰۴
	وابستگی متقابل جهانی و مسائل آن	۰/۸۵	۰/۱۵۱
	اشکال مختلف حکومت	۰/۷۴	۰/۱۳۱
	حقوق و وظایف شهروندی	۰/۸۷	۰/۱۵۴
	نقش و اهمیت خانواده	۰/۶۲	۰/۱۱۰
	نقش سازمان ملل و سازمانهای منطقه‌ای	۰	۰
مهارت ویژه شهروندی	توانایی انتخاب و تصمیم‌گیری	۰/۶۲	۰/۱۲۱
	حل مسأله	۰/۹۲	۰/۱۸۰
	استفاده درست از امکانات شهری	۰	۰
	مسئولیت‌پذیری	۰/۸۳	۰/۱۶۲
	مهارت مربوط به برقراری ارتباط	۰/۵۷	۰/۱۱۱
	خودآگاهی	۰/۵۷	۰/۱۱۱
	ارزیابی نقادانه مسائل	۰	۰
	رعایت بهداشت فردی و عمومی	۰/۷۰	۰/۱۳۶
	توانایی گفت‌وگو و دیالوگ	۰	۰
	مهارت مربوط به همدلی	۰/۹۰	۰/۱۷۶

[Downloaded from qjoe.ir on 2026-11-17]
[DOR: 20.1001.1.10174133.1401.38.3.1.3]

جدول ۳. (ادامه)

مؤلفه	شاخصها	مقدار بار اطلاعاتی (Ej)	ضریب اهمیت (Wj)
نگرش ویژه شهروندی	پذیرش تنوع و تکثر	۰/۷۵	۰/۱۳۸
	حس وطن‌پرستی	۰/۹۷	۰/۱۷۸
	قدرشناسی از میراث فرهنگی	۰/۵۸	۰/۱۰۷
	روحیه عدالت‌خواهی	۰/۷۰	۰/۱۲۹
	احترام به حقوق دیگران	۰/۹۵	۰/۱۷۵
	انتقادگری و انتقادپذیری	۰	۰
	تعاون و همکاری	۰/۵۹	۰/۱۰۸
	علاقه‌مندی به صلح و پیشرفت جهانی	۰	۰

جدول شماره ۳ نشان می‌دهد که بیشترین ضریب اهمیت در دانش ویژه شهروندی مربوط به قوانین و مقررات، حقوق و وظایف شهروندی، وابستگی متقابل جهانی و مسائل آن و اشکال مختلف حکومت و کمترین ضریب اهمیت مربوط به نقش سازمان ملل و سازمانهای منطقه‌ای و دانش مربوط به نظام انتخاباتی کشور است. در زمینهٔ مهارت ویژه شهروندی، بیشترین ضریب اهمیت به حل مسأله، مهارت مربوط به همدلی و مسئولیت‌پذیری و کمترین ضریب اهمیت به خودآگاهی و استفاده درست از امکانات شهری تعلق می‌گیرد و اما در بخش نگرش ویژه شهروندی، بیشترین ضریب اهمیت به حس وطن‌پرستی، احترام به حقوق دیگران و پذیرش تنوع و تکثر و کمترین ضریب اهمیت به انتقاد و انتقادپذیری و علاقه‌مندی به صلح و پیشرفت جهانی تعلق می‌گیرد.

بررسی کتابهای مطالعات اجتماعی دهه ۸۰ تا دهه ۹۰

مؤلفه‌های شمارش‌شده سال تحصیلی ۸۲-۱۳۸۱ در سه پایه تحصیلی سوم، چهارم و پنجم، مجموعاً ۳۶۳ واحد است. یعنی، ۱۴ واحد به قوانین و مقررات، ۱۶ واحد به عوامل مخل و آسیب‌رسان محیط‌زیست، ۱ واحد به اهمیت رسانه‌ها در جامعه، صفر واحد به دانش مربوط به نظام انتخاباتی کشور، ۱۴ واحد به وظایف دولت و مجلس، ۱۴ واحد به وابستگی متقابل جهانی و مسائل آن، ۲۴ واحد به اشکال مختلف حکومت، ۲۲ واحد به حقوق و وظایف شهروندی، ۳۷ واحد به نقش و اهمیت

[Downloaded from qjoe.ir on 2026-11-17]
[DOR: 20.1001.1.10174133.1401.38.3.1.3]

خانواده، صفر واحد به نقش سازمان ملل و سازمانهای منطقه‌ای و بین‌المللی، ۱ واحد به توانایی انتخاب و تصمیم‌گیری، ۴ واحد به حل مسأله، ۴ واحد به استفاده درست از امکانات شهری، ۱۰ واحد به مسئولیت‌پذیری، ۲ واحد به مهارتهای مربوط به برقراری ارتباط، ۴ واحد به خودآگاهی، ۱۲ واحد به ارزیابی نقادانه مسائل، ۸ واحد به رعایت بهداشت فردی و عمومی، صفر واحد به توانایی گفت‌وگو و دیالوگ، ۱۳ واحد به مهارت مربوط به همدلی، ۳۷ واحد به پذیرش تنوع و تکثر، ۲۴ واحد به حس وطن‌پرستی، ۲۶ واحد به قدرشناسی از میراث فرهنگی کشور خود و سایر کشورها، ۴ واحد به روحیه عدالت‌خواهی، ۱ واحد به احترام به حقوق دیگران،۲ واحد به انتقادگری و انتقادپذیری، ۴۱ واحد به تعاون و همکاری و ۱ واحد به علاقه‌مندی به صلح و پیشرفت جهانی، توجه داشته‌اند. بیشترین فراوانی نیز در سه بخش دانشی، مهارتی و نگرشی، متعلق به بخش دانش با ۱۶۹ فراوانی است و در درجه دوم اهمیت بخش نگرش با ۱۳۶ فراوانی قرار دارد و به بخش مهارتی، کمترین فراوانی یعنی ۵۸ واحد تعلق می‌گیرد.

جدول ۴. داده‌های بهنجار شده دانش، مهارت و نگرش ویژه شهروندی

مؤلفه	شاخصها	پایه سوم ابتدایی	پایه چهارم ابتدایی	پایه پنجم ابتدایی
دانش ویژه شهروندی	قوانین و مقررات (قانون اساسی، قوانین اجتماعی و ...)	۰/۷۶	۰	۰/۲۴
	عوامل مخرب و آسیب‌رسان محیط‌زیست	۱	۰	۰
	اهمیت رسانه‌ها در جامعه	۰	۰	۰
	دانش مربوط به نظام انتخاباتی کشور	۰	۰	۰
	وظایف دولت و مجلس	۰	۰/۰۷	۰/۹۳
	وابستگی متقابل جهانی و مسائل آن	۰/۱۴	۰/۵۷	۰/۲۹
	اشکال مختلف حکومت	۰/۰۹	۰/۲۹	۰/۶۲
	حقوق و وظایف شهروندی	۰/۱۴	۰/۶۳	۰/۲۳
	نقش و اهمیت خانواده	۰/۲۷	۰/۷۲	۰
	نقش سازمان ملل و سازمانهای منطقه‌ای	۰	۰	۰

[Downloaded from qjoe.ir on 2026-11-17]
[DOR: 20.1001.1.10174133.1401.38.3.1.3]

جدول ۴. (ادامه)

مؤلفه	شاخصها	پایه سوم ابتدایی	پایه چهارم ابتدایی	پایه پنجم ابتدایی
مهارت ویژه شهروندی	توانایی انتخاب و تصمیم‌گیری	۰	۰	۱
	حل مسأله	۰	۰/۵۰	۰/۵۰
	استفاده درست از امکانات شهری	۰/۷۵	۰/۲۵	۰
	مسئولیت‌پذیری	۰/۳۰	۰/۲۰	۰/۵۰
	مهارت مربوط به برقراری ارتباط	۱	۰	۰
	خودآگاهی	۰/۵۰	۰/۵۰	۰
	ارزیابی نقادانه مسائل	۰/۰۸	۰/۴۲	۰/۵۰
	رعایت بهداشت فردی و عمومی	۰/۲۵	۰/۶۲	۰/۱۳
	توانایی گفت‌وگو و دیالوگ	۰	۰	۰
	مهارت مربوط به همدلی	۰/۲۳	۰/۴۶	۰/۳۱
نگرش ویژه شهروندی	پذیرش تنوع و تکثر	۰/۰۸	۰/۲۴	۰/۶۸
	حس وطن‌پرستی	۰/۴۱	۰/۲۱	۰/۳۸
	قدرشناسی از میراث فرهنگی	۰/۶۶	۰	۰/۳۴
	روحیه عدالت‌خواهی	۰/۷۵	۰/۲۵	۰
	احترام به حقوق دیگران	۰	۰	۱
	انتقادگری و انتقادپذیری	۰	۰	۱
	تعاون و همکاری	۰/۲۹	۰/۲۲	۰/۴۹
	علاقه‌مندی به صلح و پیشرفت جهانی	۰	۰	۱

[Downloaded from qjoe.ir on 2026-11-17]
[DOR: 20.1001.1.10174133.1401.38.3.1.3]

جدول ۵. مقدار بار اطلاعاتی و ضریب اهمیت خرده مؤلفه‌های دانش، مهارت و نگرش شهروندی (از جدول شماره۴)

مؤلفه	شاخصها	مقدار بار اطلاعاتی (Ej)	ضریب اهمیت (Wj)
دانش ویژه شهروندی	قوانین و مقررات (قانون اساسی، قوانین اجتماعی و ...)	۰/۲۱	۰/۰۴۸
	عوامل مخرب و آسیب‌رسان محیط‌زیست	۰/۹۳	۰/۲۱۶
	اهمیت رسانه‌ها در جامعه	۰	۰
	دانش مربوط به نظام انتخاباتی کشور	۰	۰
	وظایف دولت و مجلس	۰/۲۲	۰/۰۵۱
	وابستگی متقابل جهانی و مسائل آن	۰/۸۱	۰/۱۸۸
	اشکال مختلف حکومت	۰/۷۹	۰/۱۸۳
	حقوق و وظایف شهروندی	۰/۸۱	۰/۱۸۸
	نقش و اهمیت خانواده	۰/۵۳	۰/۱۲۳
	نقش سازمان ملل و سازمانهای منطقه‌ای	۰	۰
مهارت ویژه شهروندی	توانایی انتخاب و تصمیم‌گیری	۰	۰
	حل مسأله	۰/۶۲	۰/۱۱۸
	استفاده درست از امکانات شهری	۰/۵۰	۰/۰۹۵
	مسئولیت‌پذیری	۰/۹۲	۰/۱۷۵
	مهارت مربوط به برقراری ارتباط	۰	۰
	خودآگاهی	۰/۶۲	۰/۱۱۸
	ارزیابی نقادانه مسائل	۰/۸۲	۰/۱۵۶
	رعایت بهداشت فردی و عمومی	۰/۸۱	۰/۱۵۴
	توانایی گفت‌وگو و دیالوگ	۰	۰
	مهارت مربوط به همدلی	۰/۹۵	۰/۱۸۱

[Downloaded from qjoe.ir on 2026-11-17]
[DOR: 20.1001.1.10174133.1401.38.3.1.3]

جدول ۵. (ادامه)

مؤلفه	شاخصها	مقدار بار اطلاعاتی (Ej)	ضریب اهمیت (Wj)
نگرش ویژه شهروندی	پذیرش تنوع و تکثر	۰/۷۲	۰/۱۹۴
	حس وطن‌پرستی	۰/۹۶	۰/۲۵۹
	قدرشناسی از میراث فرهنگی	۰/۵۸	۰/۱۵۶
	روحیه عدالت‌خواهی	۰/۵۰	۰/۱۳۵
	احترام به حقوق دیگران	۰	۰
	انتقادگری و انتقادپذیری	۰	۰
	تعاون و همکاری	۰/۹۴	۰/۲۵۴
	علاقه‌مندی به صلح و پیشرفت جهانی	۰	۰

جدول شماره ۵ نشان می‌دهد که در دانش ویژه شهروندی، بیشترین ضریب اهمیت مربوط به عوامل مخرب و آسیب‌رسان محیط‌زیست، وابستگی متقابل جهانی و مسائل مربوط به آن، حقوق و وظایف شهروندی و اشکال مختلف حکومت و کمترین ضریب اهمیت مربوط به اهمیت رسانه‌ها در جامعه، دانش مربوط به نظام انتخاباتی کشور و نقش سازمان ملل و سازمانهای منطقه‌ای است. در بخش مهارت ویژه شهروندی بیشترین ضریب اهمیت به مهارت همدلی، مسئولیت‌پذیری، ارزیابی نقادانه مسائل و رعایت بهداشت فردی و عمومی و کمترین ضریب اهمیت به توانایی گفت‌وگو و دیالوگ، مهارت مربوط به همدلی و توانایی انتخاب و تصمیم‌گیری تعلق می‌گیرد. در بخش نگرش ویژه شهروندی بیشترین ضریب اهمیت مربوط به حس وطن‌پرستی، تعاون و همکاری و پذیرش تنوع و تکثر است و کمترین ضریب اهمیت مربوط به احترام به حقوق دیگران، روحیه انتقاد و انتقادپذیری و علاقه‌مندی به صلح و پیشرفت جهانی است.

بررسی کتابهای مطالعات اجتماعی دهه ۹۰

مؤلفه‌های شمارش‌شده سال تحصیلی ۹۸-۱۳۹۷ در سه پایه تحصیلی سوم، چهارم و پنجم، مجموعاً ۵۰۳ واحد است. یعنی، ۵۲ واحد به قوانین و مقررات، ۲۸ واحد به عوامل مخل و آسیب‌رسان محیط‌زیست، ۱ واحد به اهمیت رسانه‌ها در جامعه، ۲ واحد به دانش مربوط به نظام انتخاباتی کشور، ۱۲ واحد به وظایف دولت و مجلس، صفر واحد به وابستگی متقابل جهانی و مسائل آن، ۱۵ واحد به اشکال مختلف

[Downloaded from qjoe.ir on 2026-11-17]
[DOR: 20.1001.1.10174133.1401.38.3.1.3]

حکومت، ۲۴ واحد به حقوق و وظایف شهروندی، ۵۳ واحد به نقش و اهمیت خانواده، صفر واحد به نقش سازمان ملل و سازمانهای منطقه‌ای و بین‌المللی، ۱۱ واحد به توانایی انتخاب و تصمیم‌گیری، ۲۰ واحد به حل مسأله، ۵ واحد به استفاده درست از امکانات شهری، ۱۲ واحد به مسئولیت‌پذیری، ۲۰ واحد به مهارتهای مربوط به برقراری ارتباط، ۱۵ واحد به خودآگاهی، ۱۴ واحد به ارزیابی نقادانه مسائل، ۱۶ واحد به رعایت بهداشت فردی و عمومی، ۱۷ واحد به توانایی گفت‌وگو و دیالوگ، ۳۵ واحد به مهارت مربوط به همدلی، ۴۴ واحد به پذیرش تنوع و تکثر، ۱۴ واحد به حس وطن‌پرستی، ۱۶ واحد به قدرشناسی از میراث فرهنگی کشور خود و سایر کشورها، ۱ واحد به روحیه عدالت‌خواهی، ۱۳ واحد به احترام به حقوق دیگران، صفر واحد به انتقادگری و انتقادپذیری، ۶۳ واحد به تعاون و همکاری و صفر واحد به علاقه‌مندی به صلح و پیشرفت جهانی، توجه داشته‌اند. بیشترین فراونی نیز در سه بخش دانشی، مهارتی و نگرشی، متعلق به بخش دانش با ۱۸۷ فراوانی است و در درجه دوم اهمیت بخش مهارت با ۱۶۵ فراوانی قرار دارد و به بخش نگرش، کمترین فراوانی یعنی ۱۵۱واحد تعلق می‌گیرد.

جدول ۶. داده‌های بهنجارشده دانش، مهارت و نگرش ویژه شهروندی

مؤلفه	شاخصها	پایه سوم ابتدایی	پایه چهارم ابتدایی	پایه پنجم ابتدایی
دانش ویژه شهروندی	قوانین و مقررات (قانون اساسی، قوانین اجتماعی و ...)	۰/۷۱	۰/۱۴	۰/۱۵
	عوامل مخرب و آسیب‌رسان محیط‌زیست	۰/۱۱	۰/۶۴	۰/۲۵
	اهمیت رسانه‌ها در جامعه	۰	۱	۱
	دانش مربوط به نظام انتخاباتی کشور	۰	۰	۰
	وظایف دولت و مجلس	۰	۰/۱۷	۰/۸۳
	وابستگی متقابل جهانی و مسائل آن	۰	۰	۰
	اشکال مختلف حکومت	۰	۰/۳۳	۰/۶۳
	حقوق و وظایف شهروندی	۰/۴۱	۰/۱۳	۰/۴۶
	نقش و اهمیت خانواده	۰/۷۶	۰/۰۹	۰/۱۵
	نقش سازمان ملل و سازمانهای منطقه‌ای	۰	۰	۰

[Downloaded from qjoe.ir on 2026-11-17]
[DOR: 20.1001.1.10174133.1401.38.3.1.3]

جدول ۶. (ادامه)

مؤلفه	شاخصها	پایه سوم ابتدایی	پایه چهارم ابتدایی	پایه پنجم ابتدایی
مهارت ویژه شهروندی	توانایی انتخاب و تصمیم‌گیری	۰/۴۶	۰/۲۷	۰/۲۷
	حل مسأله	۰/۶۰	۰/۰۵	۰/۳۵
	استفاده درست از امکانات شهری	۰	۱	۰
	مسئولیت‌پذیری	۰/۵۰	۰/۰۹	۰/۴۱
	مهارت مربوط به برقراری ارتباط	۰/۱۵	۰/۰۵	۰/۸۰
	خودآگاهی	۱	۰	۰
	ارزیابی نقادانه مسائل	۰/۳۶	۰/۵۰	۰/۱۴
	رعایت بهداشت فردی و عمومی	۰/۷۵	۰/۱۹	۰/۰۶
	توانایی گفت‌وگو و دیالوگ	۰	۰	۱
	مهارت مربوط به همدلی	۰/۱۴	۰/۱۷	۰/۶۹
نگرش ویژه شهروندی	پذیرش تنوع و تکثر	۰/۱۴	۰/۰۴	۰/۸۲
	حس وطن‌پرستی	۰/۰۷	۰/۶۴	۰/۲۹
	قدرشناسی از میراث فرهنگی	۰	۰/۴۴	۰/۵۶
	روحیه عدالت‌خواهی	۰/۲۰	۱	۰
	احترام به حقوق دیگران	۰/۰۸	۰/۵۴	۰/۳۸
	انتقادگری و انتقادپذیری	۰	۰	۰
	تعاون و همکاری	۰/۲۲	۰/۰۸	۰/۷۰
	علاقه‌مندی به صلح و پیشرفت جهانی	۰	۰	۰

[Downloaded from qjoe.ir on 2026-11-17]
[DOR: 20.1001.1.10174133.1401.38.3.1.3]

جدول ۷. مقدار بار اطلاعاتی و ضریب اهمیت خرده‌مؤلفه‌های دانش، مهارت و نگرش شهروندی (از جدول شماره۶)

مؤلفه	شاخصها	مقدار بار اطلاعاتی (Ej)	ضریب اهمیت (Wj)
دانش ویژه شهروندی	قوانین و مقررات (قانون اساسی، قوانین اجتماعی و ...)	۰/۷۲	۰/۱۸
	عوامل مخرب و آسیب‌رسان محیط‌زیست	۰/۷۹	۰/۱۹۷
	اهمیت رسانه‌ها در جامعه	۰	۰
	دانش مربوط به نظام انتخاباتی کشور	۰	۰
	وظایف دولت و مجلس	۰/۴۰	۰/۱
	وابستگی متقابل جهانی و مسائل آن	۰	۰
	اشکال مختلف حکومت	۰/۵۷	۰/۱۴۲
	حقوق و وظایف شهروندی	۰/۸۹	۰/۲۲۲
	نقش و اهمیت خانواده	۰/۶۳	۰/۱۵۷
	نقش سازمان ملل و سازمانهای منطقه‌ای	۰	۰
مهارت ویژه شهروندی	توانایی انتخاب و تصمیم‌گیری	۰/۹۶	۰/۱۷۸
	حل مسأله	۰/۷۴	۰/۱۳۷
	استفاده درست از امکانات شهری	۰	۰
	مسئولیت‌پذیری	۰/۸۴	۰/۱۵۶
	مهارت مربوط به برقراری ارتباط	۰/۵۵	۰/۱۰۲
	خودآگاهی	۰	۰
	ارزیابی نقادانه مسائل	۰/۹۰	۰/۱۶۷
	رعایت بهداشت فردی و عمومی	۰/۶۳	۰/۱۱۷

[Downloaded from qjoe.ir on 2026-11-17]
[DOR: 20.1001.1.10174133.1401.38.3.1.3]

جدول ۷. (ادامه)

مؤلفه	شاخصها	مقدار بار اطلاعاتی (Ej)	ضریب اهمیت (Wj)
	توانایی گفت‌وگو و دیالوگ	۰	۰
	مهارت مربوط به همدلی	۰/۷۵	۰/۱۳۹
نگرش ویژه شهروندی	**پذیرش تنوع و تکثر**	۰/۵۱	۰/۱۵
	حس وطن‌پرستی	۰/۷۵	۰/۲۲۰
	قدرشناسی از میراث فرهنگی	۰/۶۲	۰/۱۸۲
	روحیه عدالت‌خواهی	۰	۰
	احترام به حقوق دیگران	۰/۸۱	۰/۲۳۸
	انتقادگری و انتقادپذیری	۰	۰
	تعاون و همکاری	۰/۷۱	۰/۲۰۸
	علاقه‌مندی به صلح و پیشرفت جهانی	۰	۰

جدول شـــماره ۷ نشان می‌دهد که در دانش ویژه شهروندی بیشترین ضریب اهمیت مربوط به حقوق و وظایف شـــهروندی و عوامل مخل و آسیب‌رسان محیط‌زیست است و کمترین ضریب اهمیت به اهمیت رســـانه‌ها در جامعه، دانش مربوط به نظام انتخاباتی کشـــور، وابستگی متقابل جهانی و مسائل آن و نقش سازمان ملل و سازمانهای منطقه‌ای تعلق می‌گیرد. در مهارت ویژه شهروندی، بیشترین ضریب اهمیت مربوط به توانایی انتخاب و تصمیم‌گیری، ارزیابی نقادانه مسائل و مسئولیت‌پذیری است و کمترین ضریب اهمیت به استفاده درست از امکانات شهری، خودآگاهی و توانایی گفت‌وگو و دیالوگ تعلق می‌گیرد. در نگرش ویژه شهروندی بیشترین ضریب اهمیت مربوط به احترام به حقوق دیگران و حس وطن‌پرستی است و کمترین ضریب اهمیت به روحیه عدالت‌خواهی، انتقاد و انتقادپذیری و علاقه‌مندی به صلح و پیشرفت جهانی تعلق می‌گیرد.

[Downloaded from qjoe.ir on 2026-11-17]
[DOR: 20.1001.1.10174133.1401.38.3.1.3]

بررسی سه شاخص اصلی شهروندی در سه دوره تغییرات

جدول ۸. توزیع فراوانیها، داده‌های بهنجارشده، بار اطلاعاتی و ضریب اهمیت داده‌های مطالعات اجتماعی (سال تحصیلی ۶۲-۱۳۶۱)

مؤلفه / منبع	دانش	مهارت	نگرش
پایه سوم ابتدایی	۵۹	۲۲	۵۹
پایه چهارم ابتدایی	۸۷	۴۵	۵۵
پایه پنجم ابتدایی	۸۷	۱۱	۱۵۸
جمع کل	۲۳۳	۷۸	۲۷۲
بهنجارشده پایه سوم	۰/۲۶	۰/۲۸	۰/۲۲
بهنجارشده پایه چهارم	۰/۳۷	۰/۵۸	۰/۲۰
بهنجارشده پایه پنجم	۰/۳۷	۰/۱۴	۰/۵۸
مقدار بار اطلاعاتی (EJ)	۰/۹۸	۰/۸۵	۰/۸۸
مقدار ضریب اهمیت (WJ)	۰/۳۶۱	۰/۳۱۳	۰/۳۲۴

جدول شماره ۸ نشان می‌دهد که نـگرش ویژه شهروندی در سـال تحصیلی ۶۲-۱۳۶۱ با فـراوانی کل ۲۷۲، بیشترین توجه را به خود معطوف داشته و مهارت ویژه شهروندی با فراوانی ۷۸، کمترین توجه را به خود معطوف داشـــته است. دانش ویژه شـــهروندی در سال تحصیلی ۶۲-۱۳۶۱، با ضریب ۰/۳۶۱ بیشترین اهمیت را به خود اختصاص داده و در درجه دوم نگرش شهروندی و در درجه سوم مهارت ویژه شهروندی مورد توجه قرار گرفته است.

جدول ۹. توزیع فراوانیها، داده‌های بهنجارشده، بار اطلاعاتی و ضریب اهمیت داده‌های مطالعات اجتماعی (سال تحصیلی ۸۲-۱۳۸۱)

مؤلفه / منبع	دانش	مهارت	نگرش
پایه سوم ابتدایی	۵۷	۱۶	۴۵
پایه چهارم ابتدایی	۶۱	۲۳	۲۴
پایه پنجم ابتدایی	۵۱	۱۹	۶۷
جمع کل	۱۶۹	۵۸	۱۳۶

[Downloaded from qjoe.ir on 2026-11-17]
[DOR: 20.1001.1.10174133.1401.38.3.1.3]

جدول ۹. (ادامه)

مؤلفه / منبع	دانش	مهارت	نگرش
بهنجارشده پایه سوم	۰/۳۴	۰/۲۷	۰/۳۳
بهنجارشده پایه چهارم	۰/۳۶	۰/۴۰	۰/۱۸
بهنجارشده پایه پنجم	۰/۳۰	۰/۳۳	۰/۴۹
مقدار بار اطلاعاتی (EJ)	۰/۹۹	۰/۹۸	۰/۹۲
مقدار ضریب اهمیت (WJ)	۰/۳۴۲	۰/۳۳۹	۰/۳۱۸

جدول شـــماره ۹ نشان می‌دهد که دانش ویژه شهروندی در سال تحصیلی۸۲-۱۳۸۱ با فراوانی کل ۱۶۹، بیشـــترین توجه و مهارت ویژه شـــهروندی با فراوانی ۵۸، کمترین توجه را به خود اختصاص داده است. دانش ویژه شهروندی در سال تحصیلی ۸۲-۱۳۸۱، با ضریب ۰/۳۴۲ بیشترین اهمیت را به خود اختصاص داده و در درجه دوم مهارت شـــهروندی و در درجه ســـوم نگرش ویژه شهروندی مورد اهمیت قرار گرفته است.

جدول ۱۰. توزیع فراوانیها، داده‌های بهنجارشده، بار اطلاعاتی و ضریب اهمیت داده‌های مطالعات اجتماعی (سال تحصیلی ۹۸-۱۳۹۷)

مؤلفه / منبع	دانش	مهارت	نگرش
پایه سوم ابتدایی	۹۰	۶۳	۲۲
پایه چهارم ابتدایی	۴۱	۲۷	۳۱
پایه پنجم ابتدایی	۵۶	۷۵	۹۸
جمع کل	۱۸۷	۱۶۵	۱۵۱
بهنجارشده پایه سوم	۰/۴۸	۰/۳۸	۰/۱۵
بهنجارشده پایه چهارم	۰/۲۲	۰/۱۶	۰/۲۰
بهنجارشده پایه پنجم	۰/۳۰	۰/۴۶	۰/۶۵

[Downloaded from qjoe.ir on 2026-11-17]
[DOR: 20.1001.1.10174133.1401.38.3.1.3]

جدول ۱۰. (ادامه)

منبع / مؤلفه	دانش	مهارت	نگرش
مقدار بار اطلاعاتی (EJ)	۰/۹۴	۰/۹۱	۰/۸۰
مقدار ضریب اهمیت (WJ)	۰/۳۵۴	۰/۳۴۳	۰/۳۰۱

جدول شماره ۱۰ نشان می‌دهد که دانش ویژه شهروندی در سال تحصیلی ۹۸-۱۳۹۷ با فراوانی کل ۱۸۷، بیشـــترین توجه و نگرش ویژه شهروندی با فراوانی ۱۵۱، کمترین توجه را به خود اختصاص داده است. دانش ویژه شهروندی در سال تحصیلی ۹۸-۱۳۹۷، با ضریب ۰/۳۵۴ بیشترین اهمیت را به خود اختصاص داده و در درجه دوم مهارت شـــهروندی و در درجه ســـوم نگرش ویژه شهروندی مورد اهمیت قرار گرفته است.

جدول ۱۱. توزیع فراوانیها، داده‌های بهنجارشده، بار اطلاعاتی و ضریب اهمیت در کل سه دوره تغییرات

منبع / مؤلفه	دانش	مهارت	نگرش
دوره اول تغییرات	۲۳۳	۷۸	۲۷۲
دوره دوم تغییرات	۱۶۹	۵۸	۱۳۶
دوره سوم تغییرات	۱۸۷	۱۶۵	۱۵۱
جمع کل	۵۸۹	۳۰۱	۵۵۹
بهنجارشده دوره اول	۰/۳۹	۰/۲۶	۰/۴۹
بهنجارشده دوره دوم	۰/۲۹	۰/۱۹	۰/۲۴
بهنجارشده دوره سوم	۰/۳۲	۰/۵۵	۰/۲۷
مقدار بار اطلاعاتی (EJ)	۰/۹۹	۰/۹۰	۰/۹۴
مقدار ضریب اهمیت (WJ)	۰/۳۴۹	۰/۳۱۸	۰/۳۳۲

[Downloaded from qjoe.ir on 2026-11-17]
[DOR: 20.1001.1.10174133.1401.38.3.1.3]

جدول شـــماره ۱۱ نشان می‌دهد که نگرش ویژه شهروندی در کل سه دوره تغییرات با فراوانی کل ۵۵۹، بیشـــترین توجه و مهارت ویژه شهروندی با فراوانی ۳۰۱، کمترین توجه را به خود اختصاص داده اســـت. دانش ویژه شهروندی در کل دوره‌های تحصیلی هر سه پایه تاکنون، با ضریب ۰/۳۴۹ بیشترین اهمیت را به خود اختصاص داده و در درجه دوم نگرش شهروندی و در درجه سوم مهارت ویژه شهروندی مورد اهمیت قرار گرفته است.

جدول ۱۲. توزیع فراوانیها داده‌های بهنجارشده، بار اطلاعاتی و ضریب اهمیت سه مؤلفه دانش، مهارت، نگرش

منبع / مؤلفه	دوره اول تغییرات	دوره دوم تغییرات	دوره سوم تغییرات
دانش	۲۳۳	۱۶۹	۲۷۲
مهارت	۷۸	۵۸	۱۶۵
نگرش	۲۷۲	۱۳۶	۱۵۱
جمع کل	۵۸۳	۳۶۳	۵۰۳
بهنجارشده دانش	۰/۴۰	۰/۴۷	۰/۳۷
بهنجارشده مهارت	۰/۱۳	۰/۱۶	۰/۳۲
بهنجارشده نگرش	۰/۴۷	۰/۳۷	۰/۳۰
مقدار بار اطلاعاتی (EJ)	۰/۸۹	۰/۹۰	۰/۹۹
مقدار ضریب اهمیت (WJ)	۰/۳۱۸	۰/۳۲۶	۰/۳۵۴

جدول ۱۲ نشان می‌دهد که دوره اول تغییرات بیشترین فراوانی (۵۸۳) را دارد. دوره سوم تغییرات در درجـــه دوم از لحاظ فراوانـــی(۵۰۳) قرار می‌گیرد و دوره دوم تغییرات با فراوانی ۳۶۳ در جایگاه آخر اســـت. با توجه به مقدار بار اطلاعاتی به‌دست آمده از ســـه مؤلفه دانش، نگرش و مهارت، سومین دوره تغییرات بیشـــترین ضریب اهمیـــت (۰/۳۵۴) را دارد. دومین دوره تغییرات بـــا ضریب اهمیت ۰/۳۲۶ در جایـــگاه دوم و دوره اول تغییرات با فاصله بســـیاری از آنها در جایگاه ســـوم اهمیت (۰/۳۱۸) قرار می‌گیرد.

[Downloaded from qjoe.ir on 2026-11-17]
[DOR: 20.1001.1.10174133.1401.38.3.1.3]

جدول ۱۳. مؤلفه‌های مورد غفلت واقع شده

شاخصها	دوره تغییرات	دوره اول تغییرات (دهه۶۰ تا۸۰)	دوره دوم تغییرات (دهه ۸۰ تا ۹۰)	دوره سوم تغییرات (دهه ۹۰)
دانش ویژه شهروندی	نقش رسانه‌ها در جامعه	+	مورد غفلت	مورد غفلت
	وابستگی متقابل جهانی	+	+	مورد غفلت
	نقش سازمان ملل و سازمانهای منطقه‌ای	مورد غفلت	مورد غفلت	مورد غفلت
	دانش مربوط به نظام انتخاباتی کشور	مورد غفلت	مورد غفلت	مورد غفلت
مهارت ویژه شهروندی	استفاده درست از امکانات شهری	مورد غفلت	+	مورد غفلت
	توانایی گفت‌وگو و دیالوگ	+	مورد غفلت	مورد غفلت
	خودآگاهی	+	+	مورد غفلت
	مهارت برقراری ارتباط	+	مورد غفلت	+
	توانایی انتخاب و تصمیم‌گیری	+	مورد غفلت	+
	ارزیابی نقادانه مسائل	مورد غفلت	+	+
نگرش ویژه شهروندی	روحیه عدالت‌خواهی	+	+	مورد غفلت
	احترام به حقوق دیگران	+	مورد غفلت	+
	علاقه‌مندی به صلح و پیشرفت جهانی	مورد غفلت	مورد غفلت	مورد غفلت
	انتقادگری و انتقادپذیری	مورد غفلت	مورد غفلت	مورد غفلت

■ بحث و نتیجه‌گیری ■

با توجه به بررسی کتابهای پایه سوم، چهـارم و پنجم ابتدایی و تحلیلهای انجام شده، در دهه‌های شـــصت، هفتاد و هشتاد، مفهوم شهروندی و جایگاه آموزش شهروندی در کتابهای مطالعات اجتماعی (تعلیمات اجتماعی)، تغییری محسوس و چشمگیر نداشته است. بی‌شک، کتابهای «تعلیمات‌اجتماعی»

[Downloaded from qjoe.ir on 2026-11-17]
[DOR: 20.1001.1.10174133.1401.38.3.1.3]

دهه‌های ۶۰، ۷۰ و ۸۰، همان مطالب و محتوای یک شکل و یکدست را تا زمان تغییر کتابها به‌عنوان «مطالعات اجتماعی» داشته‌اند. اگر تغییراتی هم حاصل شده، اساسی نبوده است. در تغییراتی که از سال ۱۳۸۱ به بعد ایجاد شده، تنها از حجم کتابها کاسته شده، در حالی‌که محتوای پیشین دوباره به‌صورت فشرده ارائه شده است. کتابهای تعلیمات اجتماعی یا مطالعات اجتماعی، از سه بخش جغرافیا، تاریخ و مدنی تشکیل شده است. سه بخش ذکر شده، سرفصلهایی مناسب برای آموزش مفهوم شهروندی هستند، در حالی‌که در کتابهای سالهای ۸۰-۱۳۶۰، گذشته از پایه سوم که محتوای داستان خانواده آقای هاشمی، مناسب برای آموزش است و به‌صورتی تلفیقی موارد را بیان می‌کند، در کتابهای پایه چهارم و پنجم، این سه بخش کاملاً مجزا از یکدیگرند. ابتدا بخش جغرافیاست که بیشترین محتوا و صفحات کتاب را به خود اختصاص داده است. در بخش دوم مباحث تاریخی مطرح می‌شود که حجمی کمتر از بخش جغرافیا دارد و در انتها، مباحث مدنی است که با کمترین صفحات تدوین شده است و گاهی مطالب، به حدی تکراری و تأکیدی‌اند که جایی برای بیان مطالب دیگر باقی نمانده است. اما کتابهای مطالعات اجتماعی که در دهه ۹۰ تدوین شده است، به‌طورکاملاً واضح و اساسی، تغییرات را نشان می‌دهد. مفاهیم موردنظر تلفیقی‌تر شده است و اهمیت بیشتری به مباحث مدنی داده شده که این شیوه از بخش آغازین شروع می‌شود و تا پایان کتاب هم ادامه دارد. تصاویر کتاب نسبت به سالهای ۸۰-۱۳۶۰ بیشتر است ضمن آنکه مفاهیم نیز در آنها گنجانده شده است. تصاویر در کنار متن، رسانه‌ای قابل‌توجه و تأثیرگذار است که توجه یادگیرنده را، چه به‌صورت خودآگاه و چه به‌صورت ناخودآگاه، به خود جلب می‌کند. متن در کتاب مطالعات اجتماعی، مختصرتر و موجزتر شده است، در صورتی که در سالهای پیش طولانی‌تر و شاید برای یادگیرنده خسته‌کننده بود. مفاهیم به‌صورت کلیدی آموزش داده شده است، به‌طوری که از یک بحث که به‌طور مشخص درباره یک مؤلفه سخن می‌گوید، می‌توان به خرده‌مؤلفه‌های دیگر رسید که به‌طور ضمنی در آن قرار دارد.

با توجه به یافته‌های پژوهش روند تغییرات به این صورت است که آموزش شهروندی در دهه‌های ۶۰ و ۷۰ با ۵۸۳ فراوانی در جایگاه اول، دهه ۹۰ با ۵۰۳ فراوانی در جایگاه دوم و دهه ۸۰ با ۳۶۳ فراوانی در جایگاه سوم قرار دارد. اما تعداد فراونیهای به‌دست آمده ملاک درست و خوبی برای سنجش نیست. فراوانیها، معمولاً از عدم تراکم یک دستی در میان مؤلفه‌ها برخوردارند و ممکن است یک خرده‌مؤلفه فقط در یک پایه از فراوانی بسیاری برخوردار باشد و به‌همین‌دلیل جمع کل فراوانی بالایی را نشان دهد. حال اگر با ضرایب اهمیت به‌دست آمده از مؤلفه‌های دانش، مهارت و نگرش بررسی شود، آخرین دوره تغییرات (سالهای ۹۲ و ۱۳۹۴) با بالاترین ضریب اهمیتی که به‌دست آورده است (۰/۳۵۴) در جایگاه اول قرار می‌گیرد. در ادامه دوره دوم تغییرات (سال ۱۳۸۱) با ضریب ۰/۳۲۶، جایگاه دوم و دوره اول تغییرات (سال ۱۳۶۰) با کمترین ضریب اهمیت یعنی ۰/۳۱۸،

[Downloaded from qjoe.ir on 2026-11-17]
[DOR: 20.1001.1.10174133.1401.38.3.1.3]

که فاصله زیادی با دو دوره دیگر دارد، در جایگاه سوم قرار می‌گیرد (جدول شماره ۱۲). این یافته‌ها نشان می‌دهند که تغییرات بیشتر به‌صورت تدریجی اتفاق افتاده است و در سالهای اخیر با توجه به تغییرات اجتماعی و دنیای پرتحول کنونی و تقاضای افراد برای مقوله شهروندی و همچنین، منشور شهروندی که در مباحث سیاسی و دولت جمهوری اسلامی مطرح شده بیشتر مورد توجه قرار گرفته است. جدول شماره ۱۳، خرده‌مؤلفه‌های مورد غفلت واقع‌شده را در تمام سالها و دوره‌ها نشان می‌دهد. مؤلفه‌هایی که به یکدیگر وابسته‌اند و وجودشان برای آموزش و آگاهی و تربیت شهروند آینده مورد نیاز است. در واقع اگر ما بخواهیم از آموزش برخی مؤلفه‌ها چشمپوشی کنیم، آموزشی ناقص را به دانش‌آموزان ارائه داده‌ایم. توانایی گفت‌وگو و دیالوگ، انتقادپذیری، تصمیم‌گیری و دیگر مؤلفه‌ها، ازجمله مؤلفه‌های مهمی‌اند که اگر دانش‌آموز آنها را یاد نگرفته باشد، نمی‌تواند در جامعه به‌درستی عمل کند و به‌منزلهٔ یک شهروند با دیگران و حتی خودش تعامل داشته باشد. دانش‌آموزی که نتواند نحوه صحیح گفت‌وگو را بیاموزد، چگونه در جامعه می‌تواند بدون داشتن تنش و هیجانات اضافی با دیگران تعامل کند؟ به دیگر مؤلفه‌ها نیز باید به‌درستی پرداخته شود.

برنامه درسی دارای ۹ عنصر اساسی است. پس از هدف، عنصر محتوا در اولویت قرار دارد. اگر براساس اهداف، محتوای مناسب تنظیم نشود، به واقع، آموزشی صورت نخواهد گرفت. هدفها به‌خودی‌خود تحقق نمی‌یابند؛ تنظیم محتوا گام نخست است برای اینکه مسیر برای تحقق‌بخشیدن به اهداف هموار شود. در سند برنامه‌درسی ملی، اهداف برنامه‌درسی در چهار بعد ارتباط فرد با خود، خدا، خلق و خلقت در نظر گرفته شده است. اهداف بیان‌شده در سند برنامه‌درسی، شاید صراحتاً از واژه شهروندی استفاده نکرده باشند، اما اهداف تنظیم‌شده برای تربیت افرادی‌اند که در این جامعه و کشور زندگی می‌کنند. پس باید برای تربیت شهروندان مطلوب اهداف را به‌صورت محتواهایی قابل‌انتقال به نسل آینده تنظیم کرد. با توجه به یافته‌های به‌دست آمده از کتابهای مطالعات اجتماعی جدیدالتألیف، محتوای کتاب، با توجه به سه مؤلفه اصلی دانش، نگرش و مهارت ویژه شهروندی، بیشترین ضریب اهمیت را به خود اختصاص داده، اما چیزی که مشهود است، نداشتن توازن خرده‌مؤلفه‌های موردنظر در سال تحصیلی و پایه‌هاست. شایان ذکر است که، نیاز نیست که مؤلفه‌ها از فراوانی بسیار بالا برخوردار باشند، بلکه کافی است پرداختن به مؤلفه‌ها از توازنی نسبی برخوردار شوند، چرا که مؤلفه‌ها با یکدیگر در ارتباط‌اند و این امکان وجود ندارد که دانش‌آموزان بخشی از مؤلفه‌ها را فرابگیرند و بخشی دیگر را رها کنند. به‌عنوان مثال می‌توان به مؤلفه‌های توانایی گفت‌وگو و برقراری ارتباط اشاره کرد. مهارت ارتباط‌گیری را نمی‌توان به دانش‌آموزان، به‌عنوان شهروندان آینده که نیاز به تعامل دارند، یاد داد و از توانایی گفت‌وگو و دیالوگ غافل شد. این عدم توازن در سه حیطه دانش، مهارت و نگرش به چشم می‌خورد. بحث دیگر، پرداختن به شهروندی با توجه به نیازها و دنیای معاصر است. یافته‌ها نشان دادند که شاید در سالهای ۹۰-۱۳۶۰ تغییرات اندکی در کتابها ایجاد شده باشد،

[Downloaded from qjoe.ir on 2026-11-17]
[DOR: 20.1001.1.10174133.1401.38.3.1.3]

اما آیـا مـیزان تغییرات منطبق بـا نیازهـای آن دوران بـوده اسـت؟ از دهـه ۶۰ تـا دهـه ۹۰، نیـازی به تغییر مفهوم شهروندی که درخور زمان حال باشد، دیده نشده است، اما در دهه ۹۰ تغییراتی اندک در محتوا به چشـــم می‌خورد. در واقع، شـــاید در دهه ۶۰ آن مفاهیم و محتوا مناسب آن دوران بوده باشد، اما باید به این موضوع توجه می‌شد که زمان به سرعت در حال گذر است و گذر زمان تغییرات را در پی دارد. زمانی که محتوایی به دانش‌آموزان ارائه می‌شود لازم است مطابق زمان پیشرفت داشته باشد و تفکرات پیشین را مدام تکرار نکند. اگر محتوا، مفاهیم و مؤلفه‌های به‌کارگرفته شده در برنامه‌درسی همانهایی باشـــند که سالها پیش و برای شـــرایط آن زمان تنظیم شده بودند، مرتکب اشتباهی بزرگ شـــده‌ایم. بر این اساس، پیشنهاد می‌شود در طراحی و تدوین برنامه‌درسی مطالعات اجتماعی، به‌طور متوازن به مؤلفه‌های شهروندی ازجمله توجه به رسانه‌ها، وابستگی متقابل جهانی، نقش سازمان ملل و سازمانهای منطقه‌ای، نظام انتخاباتی کشور، استفاده از امکانات شهری، توانایی گفت‌وگو، خودآگاهی، روحیه عدالت‌خواهی، علاقه‌مندی به صلح و پیشرفت جهانی و انتقاد و انتقادپذیری توجه شود.

[Downloaded from qjoe.ir on 2026-11-17]

[DOR: 20.1001.1.10174133.1401.38.3.1.3]

منابع

REFERENCES

آقازاده، احمد. (۱۳۸۵). اصول و قواعد حاکم بر فرایند تربیت شـــهروندی و بررســـی ســـیر تحولات و ویژگی‌های این‌گونه آموزش‌ها در کشور ژاپن. *فصلنامه نوآوری‌های آموزشی*، ۵ (۳)، ۴۵-۶۶.

جمالی‌تازه‌کند، مهدی؛ طالب‌زاده‌نوبریان، محسن و ابوالقاسمی، محمود. (۱۳۹۲). تحلیل جایگاه مؤلفه‌های تربیت شهروندی در محتوای برنامه درسی علوم اجتماعی دوره متوسطه. *پژوهش در برنامه‌ریزی درسی*، ۱۰ (۲)، ۱-۱۹.

حاضری، محمد و خلیلی، علی. (۱۳۹۳). بررســـی آموزش شـــهروندی در برنامه درســـی آشـــکار نهاد آموزش رسمی ایران. *دوفصلنامه جامعه‌شناسی نهادهای اجتماعی*، ۱ (۳)، ۱۳۱-۱۴۹.

دفتر برنامه‌ریزی و تألیف کتابهای درسی ابتدایی و متوسطه نظری. (۱۳۸۵). *راهنمای برنامه‌درسی مطالعات اجتماعی*. گروه مطالعات اجتماعی، سازمان پژوهش و برنامه‌ریزی آموزشی، وزارت آموزش و پرورش.

دورکیم، امیل. (۱۹۸۵). *تربیت و جامعه‌شناسی*، ترجمه علیمحمد کاردان (۱۳۶۸). تهران: موسسه چاپ و انتشارات دانشگاه تهران.

دیلم‌صالحی، بهروز. (۱۳۹۳). تحول مفهوم شـــهروندی در فرایند جهانی شدن. *فصلنامه تخصصی علوم سیاسی*، ۱۰ (۲۹)، ۹۱-۱۱۳.

روشن‌قیاس، عماد؛ ساداتی، سیده‌رقیه؛ قاسمیان، اکرم و ایزدپناه، طوبی. (۱۳۹۶). تحلیل محتوای کتاب مطالعات اجتماعی ســـوم دبستان در جهت آموزش مهارت‌های اجتماعی با روش ویلیام رومی. *تحقیقات جدید در علوم انسانی*، دوره جدید، (۳۸)، ۵۷-۸۱.

سبحانی‌نژاد، مهدی؛ نجفی، حسن و جعفری‌هرندی، رضا. (۱۳۹۷). تحلیل جایگاه مؤلفه‌های اساسی آموزش شهروندی در محتوای کتابهای درسی مطالعات اجتماعی دوره ابتدایی. *پژوهشهای آموزش و یادگیری*، ۱۵ (۱)، ۶۷-۷۸.

سلیمی، جمال. (۱۳۹۸). مطالعه چگونگی «آموزش شهروندی» در برنامه درسی: سنتزپژوهی مطالعات انجام‌شده در دو دهه اخیر. *پژوهش‌های برنامه درسی*، ۹ (۲)، ۲۵۵-۲۸۷.

عزیزی، سیدمحسن؛ مختاری، منصوره و لیاقتدار، محمدجواد. (۱۳۹۳). ابعاد تربیت شهروندی در کتاب‌های دوره پیش‌دبستانی از دیدگاه مربیان این دوره. *فصلنامه مطالعات ملی*، ۱۵ (۳)، ۳۱-۵۴.

فالکس، کیث. (۲۰۰۰). *شهروندی*، ترجمه محمدتقی دلفروز (۱۳۸۱). تهران: نشر کویر.

فزونی‌شره‌جینی، رضا؛ پیری، موسی و اسدیان، سیروس. (۱۳۹۵). چالش‌های برنامه‌درسی مطالعات اجتماعی دوره ابتدایی در تربیت شهروندی- اجتماعی براساس مدل تایلر. *دوفصلنامه نظریه و عمل در برنامه درسی*، ۴ (۷)، ۵۵-۸۰.

قلتاش، عباس؛ صالحی، مســـلم و مرادی، اطهر. (۱۳۹۰). تجارب زیســـته متخصصان علوم تربیتی از برنامه‌درســـی تربیت شهروندی فعال برای دوره راهنمایی تحصیلی. *رهیافتی نو در مدیریت آموزشی*، ۲ (۴)، ۵۵-۷۵.

کشاورز، یوسف؛ امین‌بیدختی، علی‌اکبر و محمدی‌فر، محمدعلی. (۱۳۹۷). بررسی میزان توجه به مؤلفه‌های شهروندی جهانی در آموزش و پرورش ایران (مطالعهٔ موردی اســـناد بالادستی نظام آموزش و پرورش). *فصلنامه نوآوری‌های آموزشی*، ۱۷ (۴)، ۹۱-۱۰۶.

کلاه‌مال همدانی، احمد. (۱۳۹۰). جامعه و آموزش و پرورش. *رشد آموزش علوم اجتماعی*، ۵۳، ۳۲.

گوازی، آرش. (۱۳۸۷). مطالعه تطبیقی- تحلیلی شـــیوه انتخاب و ســـازماندهی محتوای برنامه درسی مطالعات اجتماعی و آموزش شهروندی در مقطع آموزش ابتدایی ایران با سوئد. *فصلنامه نوآوری‌های آموزشی*، ۷ (۲)، ۱۱-۴۸.

[Downloaded from qjoe.ir on 2026-11-17]

[DOR: 20.1001.1.10174133.1401.38.3.1.3]

ماهروزاده، طیبه و رمضان‌پور، شیوا. (۱۳۹۰). تأثیر روش اجتماع‌پژوهی برنامه آموزش فلسفه به کودکان بر پرورش مهارت‌های شهروندی. *اندیشه‌های نوین تربیتی، ۷* (۳)، ۳۱-۶۳.

Harshman, J. (2018). Developing global citizenship through critical media literacy in the social studies. *The Journal of Social Studies Research*, *42*(2), 107-117.

Kenyon, E. (2019). Troubled belonging: Lived experience and the responsibility of citizenship. *The Journal of Social Studies Research*, *43*(1), 47-56.

Kivisto, P., & Faist, T. (2007). Citizenship: *Discourse, theory, and transnational prospects*. Wiley-Blackwell.

Levinson, M. (2014). Citizenship and civic education. In D. C. Phillips (Ed.), *Encyclopedia of educational theory and philosophy* (pp. 134-138). Thousand Oaks, CA: Sage.

Schugurensky, D., & Myers, J. P. (2003). Citizenship education: Theory, research and practice. *Encounters on Education, 4*, 1-10.

Sigauke, A. T. (2011). Citizenship and citizenship education: A critical discourse analysis of the Zimbabwe presidential commission report. *Education, Citizenship and Social Justice, 6*(1), 69-86.

Wood, B. E., Taylor, R., Atkins, R., & Johnston, M. (2018). Pedagogies for active citizenship: Learning through affective and cognitive domains for deeper democratic engagement. *Teaching and Teacher Education*, *75*, 259-267.

[Downloaded from qjoe.ir on 2026-11-17]

[DOR: 20.1001.1.10174133.1401.38.3.1.3]